

СТАТИИ

Валентин Ангелов*

УТОПИЧНИ И РЕАЛНИ ВЪЗМОЖНОСТИ НА ИЗКУСТВОТО

Valentin Angelov

UTOPISCHE UND WIRKLICHE MÖGLICHKEITEN DER KUNST

Abstract: Ist die Kunst imstande die wirkliche Welt zu verändern? – auf diese Veränderung hofen viele Philosophen und Künstler in der Vergangenheit und heute noch. Sind die Ideen für die Zivilisation-Möglichkeiten der Kunst nicht nur eine herrliche und schöne Utopie? Gibt es etwas Reales darin? Das ist das Problemzentrum des Berichts. Wenn wir ein Kunstwerk wahrnehmen, so können wir uns mit dem Schicksal des positiven Helden – mit seinem Erfolg oder Mißerfolg identifizieren. Diese Gefühle bleiben eine Spur im ästhetischen Gedächtnis; aber sie haben keine Wirkung auf unsere praktische Tätigkeit und tägliches Leben. Und das betrifft auch die Avantgardisten, obwohl sie beharren auf eine völlige, totale Verschmelzung zwischen Kunst und Leben.

Keywords: *Kunst; ästhetischen Gedächtnis; Verschmelzung zwischen Kunst und Leben; schöne Utopie.*

Как въздейства изкуството? Един от отговорите гласи: То възпитава, култивира, извисява духовно. Не всички мислят така. Какво ни казва например *Вили Цанков* (1924–2007), режисьор-новатор със свой път в театъра, в постоянен конфликт с линията на БКП? „Може да се чете великолепна книга, да се гледа чудесен спектакъл, в момента да се преживява благородно вълнение, възприемайки съдържанието и...толкова! В следващия момент обаче, човек действа с оглед своите материални интереси, въпреки онова, което е преживял, консумирайки изкуство. Къде отива преживяното вълнение? Условно казано, то преминава в зоната на естетическата памет и толкова“ (1:163–164). Но „естетическата памет е затворен свят“ (1:166) без влияние върху поведението и морала на възприемащия изкуството. Ние, реципиентите, се вживяваме в положителните герои, приобщаваме се към техните идеали, висок морал, благородство и хуманизъм, но в живота си оставаме същите, каквито сме били до влизането в театралната зала, до прожекцията на филма, който ни е завладял, до разгръщането страниците на романа с положителния герой, с когото се отъждествяваме. Всичко, което сме преживели при контакта си с творбата, остава съхранено в нашата естетическа памет, без каквото и да било влияние върху нашето житейско поведение. Оказва се, че изкуството служи за краткотрайно съпричастие и съпреживяване с положителни герои, личности и ценности, представени в дадена художествена творба. И нищо повече! Нали затова дадаистите се разбунтуваха против музейните творби, които ставали само за естетическа наслада...и нищо друго!

---

* valentangel@abv.bg

На противоположния полюс застава Глеб Успенски (1843–1902). В неговия разказ „*Выпрямляла*“ (1885) се говори за Тяпушкин, учител в някакво загубено в необятната руска степ село, който по някаква случайност попада в Париж, а оттам и в Лувъра. Тяпушкин е впечатлен от античната елинска статуя на Венера Милоска, запленил е от „тайната на това художествено произведение“, което въпреки историческата си давност се оказва способно да „выпрямляет“ смачканата човешка душа“. Тази древна скулптура променя живота на селския учител Тяпушкин, тя се превръща в негов идеал, тя дава смисъл на битието му в това малко и изостанало селце. Не знаем дали Глеб Успенски е написал този разказ по действителен случай, но в него е застъпено убеждението, че изкуството е могъща сила, способна да промени и изоснови преобрази човешкия живот, да се превърне в пътеводна звезда в сивото монотонно човешко съществуване.

Успенски не е сам, сходни възгледи застъпват редица естетици и културфилософи през 19. – 20. век. Ще започна с „*Писма за естетическото възпитание*“ (1793 – 1795) на Фридрих Шилер (1759–1805). Шилер говори за цивилизационната мисия на изкуството, а в какво се състои тя? Изкуството създава „естетическия човек“, при когото не природното, не „физическото състояние“ е меродавно, а духовното начало. Изкуството формира „естетическата култура“, предпоставка за висок морал и любов към истината. „Крачката от естетическото състояние към логическото и моралното е безкрайно по-лесна“, заявява Шилер в 23-то писмо (2:304). Изкуството създава високоморалната личност, за която истината е върховна ценност. Чрез „естетическата култура“, в която изкуството има централно място, се превъзмогва „дивия живот“ (2:308) и човек се устремява към „безкрайното“ и „абсолютното“ (2:310). „Към най-важните задачи на културата принадлежи и тази: доколкото може да бъде достигнато царството на красотата (а изкуството се разбира тъкмо като територия на красотата – В.А.) човекът ще бъде формиран естетически, понеже само от естетическото, но не и от физическото му състояние може да се създаде естетическият (човек)“ (2:305). Къде е силата на изкуството? На крилата на въображението човек напуска тесните рамки на съвременността, в която е заключено животинското, за да се устреми напред към безграничното бъдеще“ (2:310), пише Шилер в 24-то писмо за естетическото възпитание. Шилер ни поднася вдъхновена, но утопична визия за окултуряващата роля на изкуството. (Нека имаме предвид, че в неговите писма изкуство и красота съвпадат в най-висока степен.)

Утопичен ракурс за цивилизаторската мисия на изкуството, респ. на красотата характеризира някои признания на немските романтици (например Новалис, Фридрих Шлегел, Фридрих Шелинг). Новалис заявява: „Светът трябва да бъде романтизиран“, т.е. опоектизиран. „Романтикът... счита, че самият живот трябва да влезе в този вълшебен кръг, където всичко се превръща в поезия“. Фр. Шлегел в *Athenäums-Fragmente* (1798) заявява: „Животът и обществото трябва да бъдат опоектизирани“ (3:201). Тази визия изповядва и Фр. Шелинг: „Без красота няма художествено произведение“. Особено внимание заслужава т.нар. „проект“ (*Entwurf*), приписван ту на Шелинг, ту на Хегел, където на красота в изкуството се отрежда могъща цивилизаторска, окултуряваща роля: „Истината и доброто се побратимяват (*verschwistern*) само чрез красотата“ (3: 210). Естетическият фактор е въздигнат в култ. „Хората без естетическо чувство са нашите буквояди. Философията на духа е една естетическа философия“ (3: 210). Немските романтици имат предвид духовната трансформация на живота и действителността, затова я оценяват като естетически акт. „Идеята, която всички обединява, е идеята за красотата, думата разбрана в по-висш, в Платонов смисъл“ (3: 210). В поетично-утопична форма романтиците вярват в огромните цивилизаторски възможности на изкуството.

Своеобразен ракурс за цивилизаторската роля на изкуството е отстояван от културфилософи от различни епохи. Фридрих Ницше например в съответствие с неговата философия на живота разисква проблема за жизнестимулиращата и жизнестимулиращата потенция на изкуството. „Изкуството е големият стимулатор за живот. Как би могло да се разбира то като безцелно (*als zwecklos, als ziellos*), като *l'art pour l'art*?“ – четем в „*Здрачът на идолите*“ (*Götzen-Dämmerung, 1888*) (4:311–312). Оттук негативното му отношение към декаданса. За него декадансът означава „отстъп, провал, издърка (*Ausschuß*) в нищото, а това само по себе си би трябвало да се осъди“ (5:33).

Ще се обърна към естетици и културфилософи от 20. век Жорж Сантаяна например. Какво ни казва той в „*Резонът на изкуството*“ (1962)? „Изкуството е част от живота“ (6:122). „Изкуството участва във формирането на живота“, респ. в неговото култивиране, цивилизоване. „Формите на поезията са и форми на човешкия живот“ (6:123). Изкуството дава форма, структура и идеал на живота – то е могъщ култивиращ фактор. „Естетическите ценности навсякъде предшестват и съпровождат рационалната дейност; и в този аспект животът винаги е изящно изкуство... защото дава на всичко форма, която, предлагайки една структура, предлага също така един идеал и едно възможно съвършенство“ (6:128). Затова липсата на структура, липсата на форма е „морално и естетическо зло“ (6:128).

Хербърт Рийд (1893–1963) е пламенен апологет на цивилизаторската мисия на изкуството. Без изкуството цивилизацията ще рухне, защото то е органична част от нея. „Изкуството трябва да се разглежда като необходимост както хляба и водата“ (7:113). „То трябва да бъде интегрална част от нашия ежедневен живот, а не от него да се прави ненужен шум (fuss)“ (7:113). (Но забележете Рийд говори в бъдеще време, защото изкуството все още не е изпълнило своята голяма цивилизаторска мисия.) „То характеризира големите социални системи на миналото, от предисторията и примитивните цивилизации до големите аристократични, религиозни и олигархични общества от по-ново време“ (8:18). Именно на него е отредена важна роля: „да формира социалната общност“ (9:5) „по законите на хармонията“ (9:41). И други съвременни автори говорят (по-обстойно или откъслечно) за окултуряващата човешкия живот възможност и сила на изкуството (Джулио К. Арган, Теодор В. Адорно, Хербърт Маркузе). Но първенството принадлежи на Хербърт Маркузе (1898–1979) с две негови книги „*Опит за освобождаване*“ (1969) и „*Контрреволюция и бунт*“ (1973). В едно свободно общество няма да има място за традиционното, „класическото изкуство“ на мимезиса (по изразу на Х. Маркузе). „Изкуството не трябва повече да остане илюзионистично, понеже неговото отношение към действителността се е променило и тя е станала възприемчива за преобразуващата функция на изкуството“ (10:66). Старото, традиционното изкуство е илюзионистично, то е пасивно, очаква зрителя в изложбената зала, за да му въздейства естетически и да пробуди в него естетическа наслада; то е неспособно да промени действителността, а ние се нуждаем тъкмо от такава промяна. От „пълна промяна (Umgestaltung) на традиционната култура“ (11:95). Нуждаем се от антиизкуство, от living art, което става част от живота, от жизнената реалност; то ще промени историческата си функция, то ще преобразува наличната действителност, обществото, отхвърляйки потисничеството и политическия диктат – то ще бъде изкуство на освобождаването. Освобождаване „от илюзията, подражанието и хармонията (това са признаците на старото, класическото изкуство – В. А.) спрямо реалността! Но реалността все още не е „дадена“; тя е тази, която е предмет на „реализма“. Действителността трябва да бъде открита и проектирана“ (10:63). Новото изкуство, антиизкуството, living art, streetart ще я сътвори; то работи за превъзможване на „класическата буржоазна култура“, а освен това „господството на тази култура е отминало“ (10:101). Изкуството повече няма да бъде съзерцателно и пасивно, но ще стане активна сила в изграждането на едно ново общество – на освобождаването от всеки политически диктат и насилие. (Това е патосът на Маркузе.

*

Идеята за изкуство с култивиращи функции не е чужда и за българските публицисти от първата половина на 20. век (не казвам естетици, защото те епизодично се докосват до естетическа проблематика). При това те не са епигони на западноевропейски културфилософи, но предлагат своя собствена визия за цивилизаторските възможности на художественото творчество. Те разрешават проблеми, свързани пряко с българската култура, която е под силното влияние на Запада и заплашва да се превърне в ехо на западноевропейски философски и естетически постановки. От друга страна, искам да припомня за тези публицисти, защото по времето на социализма те бяха умишлено забравени, тъй като изповядваните от тях идеи бяха чужди на социалистическата идеология. Започвам с *Иван Грозев* (1872–1957). За него изкуството е теофания, „богостроителство“, а творците са „художници-богостроители, призвани до преобразят живота, да внесат

красота в света и да изпълнят (в него) божествената красота, като издигнат земята към ново небе или по-скоро да обърнат самата земя на небе.“ (12:391). Изкуството сътворява „ново битие“, то „трябва да съгради оня златен мост, по който душата да се вземе над шеметни бездни по пътя на просветлението към една върховна цел“ (12:398). И т.н. В духа на един неоплатонизъм Ив. Грозев говори за окултуряващата функция на изкуството, без да конкретизира кой вид изкуство има предвид. За него изкуството няма реални, практически задачи, то е обвързано с легендата и мита, защото е Богопроява (12:400).

Културоградивната роля на изкуството вълнува и *Найден Шейтанов* (1890–1970), изпълнен с тревога от мощното влияние на Западна Европа върху нашето изкуство и култура, влияние, съпроводено от национално обезличаване. „Мощни струи на Чуждо се вливат във всички области на живота ни... Над нас висне клетвата да станем западнокултурни. В други земи настъпи ли такова трагично време, въстава Домородното за борба против рушителя на местните духовни и материални постижения... У нас потирът на съдбата като че ли се приема със сократовско примирение“ (13:267). Найден Шейтанов е против „многодомното и хилядоглаво чудовище, наречено Град“, той мечтае за възкресяването на „царството на Орфей“ като наше изконно културно наследство, което ще съхрани „своеродното“ и „домородното“. Той лелее измамни надежди за култура на балканско-българския титанизъм, която ще черпи от наследството на Орфей и Дионис, от „Нероденото велико“, от „буйната светоборна кръв“ на народа ни. Обаче „и в изкуството ни любодее петелът на чуждото... Едва-едва се набелязва българският стил...“ Шейтанов съзнава, че неговата идея за светородна култура е привлекателна и красива утопия. Той мечтае за култура, която крие в себе си ретроелементи, като застава против непреодолимата и агресивно настъпваща европеизация. Той се противопоставя на европеизацията се български Град заради идеализираното патриархално село, вече погребано в пластове на безвъзвратното, невъзвратимо минало. Идеята на Шейтанов за „светородна култура“ е красива химера, съпроводена обаче от истински патриотизъм и топла грижа за оцеляването на националния дух и българска идентичност.

Изпълнен с нихилистични настроения към европейската цивилизация, културфилософът *Янко Янев* (1900–1945) мечтае за самородната българска култура. Тя не трябва да бъде като европейската. Защо? В Европа е налице „демонична жажда за рационализиране. В упоението на тази жажда Европа е живяла и продължава да живее... Европа, блудната, погрознялата и освирепяла от страст да убива всичко, което не се повтаря и което няма звъна на желязото...“ (14:273). Европа е задушавала и умъртвявала всеки порив извън рамките на разума; тя е враждебна към инстинкта, импулсивния творчески изблик, интуицията. Тя е игнорира волния творчески размах, който е аналог на живота в неговото витално буйство и изконна жажда за себеосъществяване:

„В символичните оргии на разсъдъка рядко е проблясвал живият човек, живото човешко знание. Колкото и пъти да се е проявявала волята за живот, за хаос, за безумие, тя е била веднага удушвана от пипалата на интелекта. Никога този интелект не си е давал сметка, че убива багрите и ландшафта на живота, че спира пролетното избухване на цветовете“ (14: 274). Разсъдъкът погубва творческия дух, свободния порив, творческата радост. Той е създавал една цивилизация от ограничения и норми, от тежка администрация и бюрокрация, от „безцветен ландшафт“, в който човек е параграф от някакъв правилник или закон, лишен от свобода и от дръзновения полет на въображението. Ако културфилософи и естетици като Шилер, Шефтсбъри, Спенсер, Сантаяна, Рийд, Маркузе говорят за съзидателната, градивната роля на изкуството, Ян. Янев я отрича, защото тя била в плен на разума. И все пак в безпрогледния му песимизъм просветва лъч надежда. „В пламъците на тоя нихилизъм днес изгарят всички окъсани дрипи на фалшивата, раболепна цивилизация, на която са гледали доскоро като на свещени реликви. Пред нас израстват нови кръгозори и се отключват нови кладенци“ (14: 280). Започвало времето на „трагичното пробуждане на човека“. Поради това студията на Ян. Янев е озаглавена „*Пробуждане*“ (1931). Старата и прогнила европейска цивилизация – на мъртвилото, изсушения разум и рационалността – ще бъде изтласкана от нов жизнен импулс, който ще сътвори нова култура – една прекрасна надежда и една утопия! Пробуждане! – пробуждане от творческото мъртвило и бюрократизиращ разум.

При Я. Янев и Н. Шейтанов се разисква проблема за родната култура, която ще бъде различна от европейската. А и най-изявените български художници от 20-те години сякаш подкрепят тази идея – за национална, истински родна култура: Иван Милев, Вл. Димитров-Майстора, Цанко Лавренов, Стоян Венев, Борис Коцев, Васил Стоилов, Иван Пенков, фолклорните платна на Никола Кожухаров и др. Култура, която няма да подражава на западните „изми“, а ще бъде автентично национална, българска, която ще противодейства на „разбългаряването“ (както би се изразил Н. Шейтанов).

*

Всяка цивилизация, дори и най-примитивната, създава свое изкуство. Но дали то е способно да я опази и съхрани? Противодействало ли е то спрямо негативни фактори: войни, социални и икономически кризи, класови антагонизми и борби и пр., които разрушават ценностите на цивилизацията отвътре? Не, категорично не! Векове наред то е оставало в изложбените зали и музеите, безучастно към реалния живот. Затова авангардът с право встана против кавалетните форми, призовавайки за приобщаването, дори за сливането на изкуство и живот. Защото има нещо абсурдно в описаната ситуация: цивилизацията не може без изкуство, но то с нищо не допринася за нейното съхранение. То отлежава в музеите, където очаква зрителя (индивидуален или колективен), за да му достави естетическа наслада. И толкоз! Нищо повече от това! Ала въпреки бунта на авангардистите, авангардното творчество и днес продължава да заема място в изложбените зали – на мястото на омразното автономно изкуство. А онези авангардистки произведения, които се сливат с живота, се оказват куриоз, провокация или ексцес, без никакво влияние върху социалното битие, морала и поведението на обществеността. Твърденията на Х. Маркузе и последователите му, че изкуството ще преобразува дори социалните отношения и ще излекува обществото от гнойните му язви, е само една красива утопия.

ЛИТЕРАТУРА

- Цанков, Вили.** Сребърната паяжина. С., 1995. [Tsankov, Vili. Srebarnata payazhina. S., 1995.]
- Schiller, Friedrich.** Kunst und Wirklichkeit. Leipzig, 1985.
- Oelmüller, W., R. Dölle-Oelmüller, N. Rath.** Diskurs: Kunst und Schönes. Paderborn etc., 1993.
- Nietzsches Werke.** Т. 10. & 24. Kröner Verlag, Leipzig.
- Nietzsches Werke.** Т. 9, & 40.
- Santayana, George.** Reason in Art. N.Y., 1962.
- Read, Herbert.** Art and Society. L., 1956.
- Read, Herbert.** Art and Alienation. L., 1967.
- Read, Herbert.** The Philosophy of Modern Art. L., 1975.
- Marcuse, Herbert.** Versuch über die Befreiung. FaM, 1969.
- Marcuse, Herbert.** Konterrevolution und Revolte. FaM, 1972.
- Грозев, Иван.** Новото изкуство. //Хиперион, 1922, № 6–7. [Grozhev, Ivan. Novoto izkustvo. // Hiperion, 1922, № 6–7.]
- Шейтанов, Найдено.** Преображение на България. //Златорог, 1925, № 4; копие в сб. „Защо сме такива?“, С., 1994, с. 267. [Sheytanov, Nayden. Preobrazhenie na Balgariya. //Zlatorog, 1925, № 4; kopie v sb. „Zashto sme takiva?“, S., 1994, s. 267.]
- Янев, Янко.** Пробуждане. Философски очерк. // Златорог, 1931, № 5–6. [Yanev, Yanko. Probuzhdane. Filosofski ocherk. // Zlatorog, 1931, № 5–6.]